

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

QƏRİBƏ MƏMMƏD qızı MƏMMƏDOVA

FELDƏN DÜZƏLƏN SÖZLƏR
(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

10.02.19.–Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2011

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin Leksikası və Ölkəşünaslıq kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya elmləri doktoru

Gülçöhrə Babaəli qızı Aliyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin
ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə __15_/ 12_____ 2011-ci ildə saat _____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D 01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.01,141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

Q.İ. Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müxtəlif sistemli dillərdə feldən sözdüzəltmə imkanlarının tədqiqi, bunun üçün istifadə edilən şəkilçilərin sistemləşdirilməsi və onların semantik qruplarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də fel əsasında yaranan sözlərin sonrakı leksik-semantik inkişafının izlənilməsi, ümumiyyətlə, hər hansı bir dilin leksik tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqlarını və perspektivlərini öyrənməyə və bu yolla dil nəzəriyyəsi üçün qiymətli faktların aşkara çıxarılmasına xidmət edir. Hərəsi bir sistemi təmsil edən ingilis və Azərbaycan dillərində fel əsasında yaranan sözlərin öyrənilməsi həm də bu iki dilin morfoloji imkanlarını bir-biri ilə müqayisə etməyə yol açır. Bu işə xarici dilin tədrisində müqayisəli metodun tətbiqi kimi qiymətli olub, tələbələrin öyrənilən dili daha yaxşı qavramasına kömək edə bilər.

İngilis və Azərbaycan dillərində sadə fellər yalnız milli mənşəli nitq hissəsidir. Buna görə də onlardan düzəldilən sözlər də milli mənşəli olub, hər bir dilin daxili tələblərinə və qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə yaradılır. Dili leksik-semantik və leksik-qrammatik (morfoloji) cəhətdən zənginləşdirən belə sözlərdən hər biri ayrıca dil faktı kimi özünün milli mahiyyətini saxlayır, kənar təsir yalnız onların ifadə etdiyi anlayışlar sistemində özünə yer tutur. Belə söz yaradıcılığı prosesinin və onun nəticələrinin müqayisəli araşdırılması tipoloji dilçilik baxımından aktual sayılır.

Nəhayət, həm ingilis, həm də Azərbaycan dili son 50 il ərzində kifayət qədər coşqun inkişaf yolu keçmiş, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın tərəqqisinə uyğun olaraq bu dillərdə bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusən son onilliklərin fonunda müşahidə olunan yenilikləri tədqiqata cəlb etmək, daim yeniləşməkdə olan dil faktlarını qeydə almaq və izah etmək dilçilik elmi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Təsədüfi deyil ki, ayrı-ayrı ölkələrdə (məsələn, Rusiyada) dövlət dilinin inkişaf xəttini nəzarətdə saxlamaq üçün hər onilliyin nəticələrinə görə yeni yaranan sözlər lüğəti hazırlanır və nəşr edilir. Həmin təcrübə göstərir ki, dilin vəziyyətini bir dəfə öyrənmək, elmi nəticələri ümumiləşdirmək kifayət etmir – bu iş ayrı-ayrı dövrlərdə müntəzəm surətdə təkrarən həyata keçirilməli, yeniliklərin linqvistik mənzərəsi işıqlandırılmalıdır.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində fel əsasında söz yaradıcılığının tədqiqi mövzusu həm nəzəri, həm də təcrübə baxımından aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi flektiv-analitik ingilis dilinin və iltisacı dillərdən biri kimi Azərbaycan dilinin materialları əsasında feldən sözyaratma imkanlarını üzə çıxarmaq və bunun müqayisəli mənzərəsini işıqlandırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- ingilis və Azərbaycan dillərində fellərdən düzələn ad qruplu sözlər ayrılıqda tədqiqata cəlb edilmiş, onların şəkilçisiz yolla, felin müxtəlif zaman və əmr formaları əsasında, feli cümlə əsasında və müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzələn növləri müfəssəl araşdırılmışdır;

- ingilis və Azərbaycan dillərində feldən düzələn fel qruplu sözlər tədqiq olunmuşdur;

- fellərdən ad qruplu sözlər düzəldən şəkilçilər hərtərəfli öyrənilmiş, yenidən qruplaşdırılaraq sistemə salınmışdır;

- fellərdən ad qruplu sözlər düzəldən şəkilçilərin məhsuldar, az məhsuldar və qeyri-məhsuldar növləri müəyyənləşdirilmişdir

- fellərdən fel qruplu sözlər düzəldən şəkilçilər geniş araşdırılmış, yenidən qruplaşdırılaraq sistemə salınmışdır;

- fellərdən fel qruplu sözlər düzəldən şəkilçilərin məhsuldar, az məhsuldar və qeyri-məhsuldar növləri müəyyənləşdirilmişdir;

- ingilis və Azərbaycan dillərində feldən düzələn ad qruplu sözlərin leksik- semantik xüsusiyyətləri öyrənilmiş, termin və xüsusi ad yaradıcılığı sahəsində feldən sözdüzəltmə imkanları müqayisəyə cəlb edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində feldən söz yaradıcılığı prosesi ümumiyyətlə, dildə söz yaradıcılığı prosesinin bir hissəsini təşkil edir. İki dilin söz yaradıcılığı imkanlarının tutuşdurulması Azərbaycan dilinin bu istiqamətdə daha fəal olduğunu nümayiş etdirir. Görünür, bunun əsas səbəbi dilimizin iltisacı strukturu və bununla əlaqədar təşəkkül tapmış şəkilçilər korpusunun zənginliyi ilə bağlıdır.

2. İngilis dilində fellərdən yaradılan fel qruplu sözlərin kəmiyyət göstəricisi çox aşağı olduğu halda, Azərbaycan dilində morfoloji yolla daha çox adlar və fel qruplu sözlər düzəldilir; burada fellərin sözyaratma perspektivi daha güclüdür.

3. Hər iki dildə feldən düzələn ad qruplu sözlərin predmetləşməsi hadisəsi müşahidə olunur. Bu baxımdan fellərdən düzələn ingilis sözlərinin azərbaycanca, Azərbaycan dilindəki belə sözlərin isə ingiliscə müvafiq qarşılıqlarını asanlıqla tapmaq mümkündür ki, bu da həmin dillərdən hər

birində yazılmış mətnlərin birbaşa tərcümə edilməsinin daha məqsədə-müvafiq olduğunu göstərir.

4. İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan şəkilçilər sisteminin son onilliklər ərzində təşəkkül tapan yeni inkişaf mənzərəsini işıqlandırmaq müasir şəraitdə bu dillərdən hər birinin hazırkı inkişaf pilləsi haqqında əsaslandırılmış fikirlər irəli sürməyə imkan verir. Faktlar göstərir ki, xüsusən Azərbaycan dilinin morfoloji əlamətləri son yarım əsrdə nəzərəcarpacaq semantik-funksional dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Buna görə də həmin dildə fellərdən yeni söz yaradan şəkilçilərin bizim günlərimizdəki məna tutumunu, forma və funksiya təsnifatını yenidən işləmək lazım gəlir.

5. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində feldən söz düzəldən şəkilçiləri feldən isim düzəldən, feldən sifət düzəldən və feldən həm isim, həm də sifət düzəldə bilən şəkilçilərə, eləcə də feldən zərf düzəldən, feldən fel düzəldən və feldən həm ad qruplu söz, həm də fel düzəldə bilən şəkilçilərə bölmək mümkündür.

6. Dildə işlənmə tezliyinə görə şəkilçiləri indiyə qədər göstəriləndiyi kimi məhsuldar və qeyri-məhsuldar deyil, məhsuldar, az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçi qruplarına ayırmaq daha düzgündür.

7. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feldən zərf düzəldən şəkilçilər sayca az olub, yalnız tərzi-hərəkət və zaman zərfləri yaradılmasına xidmət edir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. İngilis dilində fellərdən söz yaradıcılığı əsasən ayrı-ayrı tədqiqatçıların yazdığı məqalələr səviyyəsində işlənmiş, bu mövzu ingilis dili dərslərinə daxil edilmişdir. Azərbaycan dilində fellər əsasında söz yaradıcılığı məsələləri haqqında isə B.Çobanzadə, S.Cəfərov, İ.Quliyev və b. tərəfindən müfəssəl elmi-tədqiqat işləri yazılmış, bu tədqiqatların nəticələri orta məktəb və universitet dərsləklərində öz əksini tapmışdır. Bununla belə, iki dilin müqayisəli-tipoloji öyrənilməsi istiqamətində indiyədək heç bir iş görülməmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan dillərində fellərdən söz yaradıcılığı prosesi müqayisəli-tipoloji aspektdə tədqiqata cəlb edilmiş, iki dilin söz yaradıcılığındakı morfoloji əlamətləri tutuşdurularaq, onların leksik-semantik paralelləri müəyyən-ləşdirilmişdir. Feldən söz düzəldən şəkilçilərin əvvəllər müəyyən-ləşdirilmiş təsnifatında dəqiqləşdirmələr aparılmış, onlar formal-funksional baxımdan yenidən qruplaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İngilis və Azərbaycan dillərində fellərdən söz yaradıcılığı prosesinin tədqiqi bu sahədə mövcud nəzəri

fikirləri genişləndirməyə imkan verir. Məlum olur ki, söz yaradıcılığı heç də bütün dillərdə eyni səviyyədə cərəyan etmir. Bu baxımdan şəkilçilərin bol olduğu iltisafı dillər daha fəal olması ilə fərqlənir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Təqdim edilən dissertasiyanın əsas müddəalarından universitet dərslərinin yazılmasında və yeni elmi-tədqiqat işlərində mötəbər mənbə kimi istifadə edilə bilər. Bu işin nəticələri həm də tərcümə mədəniyyəti sahəsi üçün təcrübi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın əsas metodları. Dissertasiyada dilçilik elmi üçün ənənəvi olan və daha geniş yayılmış təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas elmi-nəzəri mənbələrini Azərbaycan, rus və sabiq sovet dilçilərinin əsərləri təşkil edir. Elmi-təcrübi mənbələr kimi isə bir sıra leksikoqrafik əsərlər nəzərdən keçirilmiş, ingiliscə-rusca, rusca-azərbaycanca və s. lüğətlərdən, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndən istifadə olunmuş, ayrı-ayrı nümunələr elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyatdan seçilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetində hazırlanmış, həmin universitetin İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında müzakirə olunmuşdur. Dissertantın mövzu ilə bağlı tezis və məqalələri Ali Attestasiya Komissiyasının tələb etdiyi elmi mənbələrdə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, ayrı-ayrı paraqraflara bölünmüş iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın **birinci fəsl** «İngilis və Azərbaycan dillərində feldən düzələn sözlərin söz yaradıcılığında yeri» adlanır. Burada feldən sözdüzəltmə təcrübəsinin hazırkı vəziyyəti ümumi şəkildə nəzərdən keçirilmiş, ingilis və Azərbaycan dillərində feldən düzələn ad qruplu və fel qruplu sözlər tədqiqata cəlb olunmuş, ad qruplu sözlərin, eləcə də zərflərin yarıdılması üsulları təsnif edilmiş və feldən düzələn sözlərin dildə işlədilmə sahələri işıqlandırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, dildə yeni sözlər 1) leksik-semantik, 2) morfoloji və 3) sintaktik üsullarla yaradılır. Leksik-semantik üsulla sözyaratmada şəkilçilər ümumiyyətlə iştirak etmir, morfoloji üsulla sözyaratmada isə şəkilçilərin iştirakı mütləq olduğu halda, sintaktik üsulla sözyaratmada bu fraqmentar səciyyə daşıyır və heç də həmişə özünü göstərmir.

Təcrübə göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə feldən əsasən isim, sifət, zərf və fel, bəzən köməkçi nitq hissələri nümunələri yaratmaq mümkündür. Eyni zamanda ayrı-ayrı dillərdə feldən hansısa başqa bir nitq hissəsinin daha çox və ya daha az yaradıldığı, bu zaman hansısa söz yaradıcılığı üsulundan geniş və ya zəif istifadə edildiği də özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif dillərdə fel bazasında yeni sözlərin yaradılması olduqca zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bu şəkilçilərin bol olduğu və ünsiyyətdə çox fəal iştirak etdiyi iltisacı dillərdə özünü daha bariz göstərir.

Məsələn, Azərbaycan dilində şəkilçilər hər an sözün kateqoriyasını dəyişdirmək imkanına malikdir. Belə fəallıq başqa dillərdə, o cümlədən flektiv ingilis dilində müşahidə olunmur.

Feldən isim yaradılması dünyanın, demək olar ki, bütün dillərində aparıcı yer tutur. Fel əsasında yaradılmış isimlər hərəkətin predmetləşdirilmiş adını, yəni hərəkətin vəziyyətini, eləcə də onun həyata keçirilmə prosesini ifadə edir. Bu zaman birinci halda isim öz korrelyatından (feldən) tam uzaqlaşdığı halda, ikinci halda onunla əlaqəsini saxlamış olur.

Dillərin əksəriyyətində feldən isim düzəldilməsi iki yolla həyata keçirilir: şəkilçisiz və şəkilçili.

İngilis dilində hər iki üsul işlək olduğu halda, Azərbaycan dilində yalnız fel kökünə şəkilçi artırmaqla başqa nitq hissələri düzəldilir. Azərbaycan dilində, ingilis dilindən fərqli olaraq, yalnız təsriflənən fellərin leksik-semantik daşlaşması yolu ilə isim yaradıldıqda şəkilçisiz üsul haqqında danışmaq mümkündür.

Dünya dillərində fel – isim münasibətlərinin qədim tarixi vardır. Məsələn, tədqiqatçılar göstərirlər ki, klassik sanskritdə adlardan istifadə üslubunun geniş işlənməsi əsasən bununla bağlı olmuşdur ki, «həmin dövrlərdə sözün feli mənası təkcə fellərlə yox, həm də hərəkət adları bildirən sözlərlə ifadə edilə bilirdi».¹ Eləcə də məlumdur ki, tarixən «ingilis dilində məsdər isimdən əmələ gəlmişdir. Qədim ingilis dilində ismin bütün morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə malik olan məsdər indi ismin bəzi sintaktik funksiyalarını saxlamaqdadır».² Məsdər tarixən feli isim olmuşdur, zaman keçdikcə fel istiqamətində inkişaf edib feli xüsusiyyət

¹ Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. М., 1960, с. 121.

² Salmanova N. İngilis dilində məsdərin feli və ismi xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, 2009, №11, s.298.

kəsb etmişdir. Beləliklə də, müasir ingilis dilində məsdər ikili xassəyə malikdir: 1) isim xassəsinə; 2) fel xassəsinə.

Maraqlıdır ki, ingilis dilinin tədqiqatçıları müasir ingilis dilində də isim xassəsinin məsdərin ilkin xassəsi olduğunu, bunun əsasən onun sintaktik funksiyasında özünü büruzə verdiyini və məsdərin isim kimi mübtədə, xəbər, tamamlıq funksiyalarında işləmə bildiyini göstərirlər. Məsdər fel xassələrini özünün sonrakı inkişafı nəticəsində qazanmışdır.¹

İngilis dilində məsdər – isim münasibətlərinin bu cür yaxınlığı fel kökü əsasında heç bir şəkilçinin iştirakı olmadan isim yaradılmasına da imkan verir, yəni məsdər formasından yalnız *to* elementinin atılması ilə isim yaradılır. Bu dildə hərəkətin hal və vəziyyətini, icra prosesini mücərrəd anlamda təqdim etmək üçün ayrı-ayrı fellərin əsasında şəkilçisiz yolla isim yaradılır, məsələn: *to divide* «bölmək» – *divide* «bölmə», *to fault* «səhv etmək» – *fault* «səhv» *to grasp* «tutub saxlamaq» – *grasp* «məhkəm tutma» və s.

Məsdərin cümlədə həmin cür substantivləşərək isim kimi işlədilməsi Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir. Məsələn, müq. et: *Öyrənmək, öyrənmək, yenə də öyrənmək lazımdır. Məqsədimiz yarışlarda birinci yeri tutmaqdır. Yorulmuram hər sözüünə / Milyon «can-can» deməkdən* və s.

Ancaq burada, ingilis dilindən fərqli olaraq, substantivləşmə yalnız nitqdə təzahür edir, digər tərəfdən isə, sözün məsdərlik şəkilçisini atmaqla isim yaratmaq olmur: şəkilçi atıldıqda, sözün qalan hissəsi felin əmr şəklini alır. Bu dildə yalnız ayrı-ayrı fellərin əmr və təsriflənmiş formalarının sonradan şəkilçisiz yolla daşlaşaraq isim funksiyasını öz üzərinə götürməsi müşahidə edilir.

İngilis dilində feldən şəkilçisiz yolla yaranan isimlər haqqında danışarkən bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, belə isimlər, şəkilçi vasitəsi ilə yaradılan isimlərdən fərqli olaraq, özünün fellə, hərəkətlə əlaqəsini tamamilə itirir və mütləq tərzdə predmetləşmiş olur. Bir qayda olaraq, ingilis mətninin tərcüməsində bu məsələni nəzərə almaq lazım gəlir. Bu zaman tərcümə olunan dildə həmin düzəltmə isimlər məhz özünə ekvivalent olan isimlə əvəzlənməlidir. Məsələn, ingilis mətninin Azərbaycan dilinə tərcüməsində onları çox vaxt müvafiq sadə isimlərlə ifadə etmək

¹ Bax: Abbasova A. Azərbaycan və ingilis dillərində məsdərin cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, 2009, № 10, s.48-49; Salmanova N. İngilis dilində məsdərin feli və ismi xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, 2009, № 11, s.301.

mümkün olur. Rus dilinə tərcümədə isə bəzən feldən şəkilçi vasitəsilə düzəldilmiş isimlərin iştirakı olmadan keçinmək sadəcə olaraq problem yaradır. Nəticədə ingilis mətnindəki mənası tam predmetləşmiş düzəltmə isimlərin rusca qarşılığı mənası axıradək predmetləşməmiş düzəltmə isimlərlə verilir. Conatan Sviftin məşhur «Qulliverin səyahətləri» romanının rus dilinə tərcüməsinin dili haqqında danışan D.O. Jdanov qeyd edir ki, orijinalın dilindəki həm fel formalarının, həm də substantiv formaların rəngarəngliyi tərcümənin dilindəki feldən *-(e)ние, -(a)ние* ilə düzələn isimlərin nisbətən yeknəsəkliyinə uyğun gəlir. Həm də ingilis və rus ekvivalentlərinin uyğunluğu müxtəlif forma və mənalardan geniş spektrinə malikdir. Bunlar fellərdən sıfır şəkilçi ilə düzəlib, əşyanı göstərən isimlərdir: *wonder* – *удивление*, *doubt* – *сомнение*, *will* – *желание*; müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə fel əsasının mürəkkəbləşdirilməsi yolu ilə yaradılan isimlərdir: *improvement* – *улучшение*, *contenance* – *выражение*, *observation* – *наблюдение*.¹

Azərbaycan dilində *wonder* sözünün *təəccüblənmə* deyil, *təəccüb*, *doubt* sözünün *şübhələnmə* deyil, *şübhə*, *will* sözünün *arzulama* deyil, *arzu*, *istək* sözü ilə, *notice* sözünün isə sadəcə olaraq, *diqqət* sözü ilə əvəzlənməsi tərcümədə tam adekvatlığı təmin edir. Əks halda, yəni, məsələn, *wonder* sözü *təəccüb* deyil, *təəccübləndirmə* və ya *doubt* sözü *şübhə* deyil, *şübhələnmə* və s. kimi işlədilməli olsa idi, onda ingilis dilində müvafiq olaraq *wonder* deyil, *wondering*, *doubt* deyil, *doubting* cərəndləri özünə yer tutardı. Orijinaldakı *improvement* sözünün isə yalnız *yaxşılaşma*, *countenance* sözünün sadəcə *ifadə* deyil, *ifadəetmə*, *observation* sözünün yenə də sadəcə *müşahidə* deyil, *müşahidə etmə* varianlarında tərcüməsi orijinala tam uyğun gəlir.

Beləliklə, feldən əmələ gələn isimlərin mənacə adekvat tərcüməsinin mədəniyyətlərarası ünsiyyətin təşkilində çox incə üslubi bir rol oynadığı qeyd edilir.

Dünya dillərində fel əsasında sifət yaradıcılığı öz zənginliyinə görə isim yaradıcılığından sonra ikinci yerdə durur. Buna baxmayaraq, heç də bütün dillərdə sözün fellik əlamətinin atılması yolu ilə, şəkilçisiz üsulla feldən sifət yaradılması müşahidə edilmir.

¹ Жданов Д.О. Словообразовательные особенности отглагольных существительных на *-(e)ние, -(a)ние* в языке перевода романа Джонатана Свифта «Путешествия Гулливера». // Словообразование и стилистика современного русского языка. Казань: Изд. Казанского унив-та, 1991, с.55.

İngilis dilində feldən şəkilçisiz yolla sifət yaradılmasına da geniş rast gəlirik. Bu zaman, isim yaradıcılığında olduğu kimi, felin *to* hissəciyinin atılması kifayət edir: adyektivlik sözün mənasında təşəkkül tapır, məsələn: *to correct* «təshih etmək»—*correct* «düzgün, doğru», *to near* «yaxınlaşmaq»— *near* «yaxın», *to ready* «hazırlamaq» —*ready* «hazır» və s.

Azərbaycan dilində feldən bu üsulla sifət yaradılması təşəkkül tapmamışdır.

Azərbaycan dilində felin *-maq*, *-mək* məsdər şəkilçisinin atılması və kökün leksik-semantik metamorfozası yolu ilə ad düzəldilməsi (kiçicik istisna şərti ilə) mümkün olmasa da, ingilis dilinə nisbətə yaranan bu boşluq sanki başqa bir üsulla kompensasiya edilir: bu dildə felin müxtəlif formaları əsasında əlavə şəkilçi işlətmədən isim yaradıcılığı özünə yer tapmışdır.

Azərbaycan dilində *gəlir*, *çıxar*, *kəsir*, *dəyər*, *çapar*, *yazar*, *yaşar*, *dönər*, *çalar*, *açar*, *axar*, *gülər*, *gələcək*, *tutacaq*, *oturacaq*, *dayanacaq*, *sığınaacaq*, *dolanacaq*, *çapacaq*, *daldalanacaq*, *keçmiş*, *axmaz*, *qorxmaz*, *alınmaz*, *yenilməz*, *dinməz* kimi bir sıra düzəltmə, *ayaqaçdı*, *adqoydu*, *əlmiyandı*, *adamsevməz*, *adamayovuşmaz*, *topdağıtmaz*, *ağlagəlməz*, *ağlasğmaz*, *dilbilməz*, *dəymədüşər* kimi bir çox mürəkkəb sözlər, *alın-satım*, *ölüm-dirim*, *aldı-qaçdı*, *dəyər-dəyməz*, *tutar-tutmaz*, *düşər-düşməz* kimi çoxsaylı qoşa sözlər vardır. Dilçilik ədəbiyyatında bunların hamısının fel kökünə müvafiq şəkilçinin (feldən isim düzəldən şəkilçinin) qoşulması yolu ilə yarandığı göstərilir. Dissertasiyada bu qəbildən olan adlara başqa prizmadan yanaşılmış, onların morfoloji üsulla deyil, belə demək olarsa, qrammatik-semantik üsulla təşəkkül tapdığı qeyd edilmişdir. İlk növbədə diqqəti buna cəlb etmək lazım gəlir ki, «qrammatik-semantik üsul» anlayışı verilmiş nümunələrin bütün növlərini ehtiva edir. Digər tərəfdən, bununla yuxarıdakı eyniqüvvəli feli törəmələrin hamısını bir qrupda birləşdirmək mümkün olur. İndiyədək yazılmış əsərlərdə yuxarıda sadalanan sözlərin feldən ad düzəldən *-ır* (*-ir*, *-ür*, *-ür*), *-ar* (*-ər*), *-acaq* (*-əcək*), *-muş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*), *-maz* (*-məz*), *-ım* (*-im*, *-um*, *-üm*) şəkilçiləri vasitəsilə yaradıldığı göstərilmişdir. Halbuki bu halda eyni funksiyanı icra edən *-dı* (*-di*, *-du*, *-dü*) şəkilçisi kənarda qalır və məhz bu fakt belə bir tezis irəli sürməyə imkan verir ki, əslində *çıxar*, *dəyər*, *gələcək*, *keçmiş*, *qorxmaz*, *ayaq-açdı*, *dilbilməz*, *dəymədüşər*, *ölüm-dirim*, *düşər-düşməz* qəbilindən adlar heç də sadəcə fel kökünə və ya feli birləşmə komponentlərinin köklərinə morfoloji əlamətin qoşulması yolu ilə deyil, təsriflənmiş fel formalarının daşlaşaraq isim və sifət kimi işlədilməsi (semantik modifikasiyası) yolu ilə yaranmışdır. Nəhayət, bu fikrə etiraz edənlərin özləri də, yaqın ki, «feldən ad yaradan» hesab etdikləri həmin şəkilçilərin

haradansa peyda olmadığı, məhz felin zamana və əmrə görə təsirlənməsində istifadə olunan şəkilçilərdən törədiyi fikrini inkar etməzlər. Deməli, hətta həmin şəkilçilər haqqında indiyədək əldə edilmiş nəticələrə istinad etsək də, onların fel bəhsindən təşəkkül tapdığını qəbul edirik. Bu fonda göstərilən feli törəmələrin həm də kök və şəkilçi ilə birlikdə substantivləşdiyi ilə razılaşmaq lazım gəlir: şəkilçilərin funksional diferensiasiyası yalnız bundan sonra baş vermişdir. Beləliklə, məlum olur ki, Azərbaycan dilində: 1) felin indiki zamanı əsasında substantivləşmə baş verir; 2) felin nəqli keçmiş zamanı əsasında substantivləşmə baş verir; 3) iki felin şühudi keçmiş formalarının qoşa söz kimi işlədilməsi əsasında mürəkkəb isim yaradılır; 4) felin qəti gələcək zamanı əsasında substantivləşmə baş verir; 5) felin qeyri-qəti gələcək zamanı əsasında substantivləşmə baş verir; 6) felin gələcək zamanı inkar forması əsasında substantivləşmə baş verir; 7) semantik baxımdan bir-biri ilə valentlik münasibətində olan iki sadə felin əmr forması əsasında mürəkkəb isim yaradılır.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində felin əmr formasının bu və ya başqa dərəcədə substantivləşməsi yolu ilə isim yaradıcılığı müşahidə olunur. Ancaq ingilis dilində fellərin ayrılıqda substantivləşməsi geniş yayıldığı halda, Azərbaycan dilində belə nümunələrin içərisində sadə fel kökü əsasında yaradılan əmr formasına nisbətən, onların kombinə edilməsi üsuluna daha çox üstünlük verilir. Bu zaman, bir qayda olaraq, daha çox qoşa söz və ya mürəkkəb söz yaradılır. Başqa prizmadan yanaşsaq, bütün hallarda felin əmr formasının işlədilməsi əslində hər şeydən əvvəl ayrıca bir cümlənin – əmr cümləsinin ortaya çıxması deməkdir. Felin əmr formasının əmələ gətirdiyi struktur əvvəlcə təktərkipli (yalnız fellə ifadə olunan) cümlə kimi qəbul edilir və sonra bu cümlə substantivləşir. *Vurmaq* felindən *Vur* əmr cümləsi, *bölmək* felindən *Böl* əmr cümləsi, *çıxmaq* felindən *Çıx* əmr cümləsi yaranandan sonra bu sözlərdə semantik modifikasiya baş vermiş və söz-cümlənin xüsusiləşməsi nəticəsində müvafiq *vur*, *böl*, *çix* riyaziyyat terminləri təşəkkül tapmışdır. Bunun məhz belə olduğunu antroponimiya-mızdakı *Qızqayıt* şəxs adı əyani nümayiş etdirir. Bu ad qıza müraciətlə deyilən *Qız, qayıt!* cümləsində xitabla əmr formasının bitişərək daşlaşması nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Ancaq dildə əmr cümləsinin substantivləşməsini təmin etmək üçün köməkçi vasitələrin işə salındığı diqqəti cəlb edir:

1. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində eyni felin əmr formasının təkrarı daşlaşır və bu alınan vahidin sonrakı substantivləşməsinə yol açır; belə sözlər ingilis dilində yalnız tire işarəsi ilə yazıldığı halda, Azərbaycan

dilində həm də bitişik yazılır, məsələn: *to go* «getmək» – *Go* «get» (əmr cümləsi) – *go-go* (rəqs adı); *Apar, apar* (əmr cümləsi) – *apar-apar, Ötür, ötür* (əmr cümləsi) – *ötür-ötür, Gəl, gəl* (əmr cümləsi) *gəl-gəl* və s.

2. Hər iki dildə iki müxtəlif felin əmr forması yanaşı işlədilir və alınan vahid substantivləşir; ingilis dilində alınan vahid bəzən tire, daha çox isə bağlayıcı vasitəsi ilə birləşdirildiyi halda, Azərbaycan dilində ya tire ilə, ya da bitişik yazılır, məsələn: *to look* «baxmaq», *to see* «görmək»–*Look, see* «Bax, gör»–*Look-see* «1) ötəri baxış, 2) binokl», *to rock* «əsmək, yırgalanmaq», *to roll* «fırlanmaq» – *Rock and roll* «Yırgalan və fırlan»–*rock-and-roll* (rəqs adı), *to hide* «gizlənmək», *to seek* «axtarmaq» – *Hide and seek* «gizlən və axtar» – *hide-and-seek* «gizlənqaç», *to hit* «vurmaq», *to miss* «hədəfdən yan keçmək» – *Hit and miss* «vur və yan keç» – *Hit and miss* «piyadani vurub qaçan sürücü», *to hit, to run* “*qaçmaq*” – *hit and run* “vur və qaç” – *hit-and-run* (eyni mənada); *almaq, vermək* – *Al, ver* – *alver, gizlənmək, qaçmaq* – *Gizlən, qaç* – *gizlənqaç, dinməmək, vermək* – *Dinmə, ver* – *dinməver, götürmək, qoymaq* – *Götür, qoy* – *götür-qoy, vurmaq, tutmaq* – *Vur, tut* – *vur-tut* və s.

3. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində əmr cümləsinin şəxsə görə dəyişməsi burada da rəngarənglik yaradır; bir cümlədə müxtəlif şəxslərə verilən əmri ifadə edən fel formaları bitişərək isim əmələ gətirir, məsələn: *Sən vur, o çatlasın* – *vurçatlasın, Sən dayan, mən doldurum* – *dayandoldurum* və s.

4. Azərbaycan dilində felin müxtəlif formalarının iştirak etdiyi cümlənin də komponentləri bitişə bilir, məsələn: *Dəymə, düşər-dəymədüşər, Qoydu, qaçar* – *qoyduqaçar* və s.

Göründüyü kimi, burada fellər həm şəxsə görə dəyişmiş, həm də əmr və gələcək zaman, keçmiş və gələcək zaman formalarında işlənmişdir.

5. İngilis dilində «felin əmr forması + isim» modelində formalaşan cümlənin komponentləri ya qoşa söz, ya da mürəkkəb söz şəklində birləşərək substantivləşir, məsələn: *Go* «get», *cart* «araba», – *go-cart* «əl arabası; uşaq arabası», *Go* «get», *getter* «əldə edən» – *go-getter* «işgüzar adam», *Take* «götür», *home* «ev», *pay* «maaş» – *take-home pay* «verginini ödəyəndən sonra əldə edilən təmiz maaş», *Come back* «geriyə qayıt» – *comeback* «qayıtma, qayıdış», *Hold back* «geridə tutub saxla» – *holdback* «mane olma, yubatma» və s.

6. İngilis dilində «felin əmr forması + ön qoşması + isim» və «felin əmr forması + ön qoşması + sifət» modellərində formalaşan cümlənin komponentləri qoşa söz şəklində birləşərək substantivləşir, məsələn: *Come by chance* «təsadüfən gəl» - *come-by-chance* «təsadüfi tapıntı; bic doğrul-

muş uşaq», *Come at able* «məharətlə nail ol» – *come-at-able* «asanlıqla əldə edilən», *Get at able* – *get-at-able* «ələ gələn» və s.

7. İngilis dilində bu dilə məxsus maraqlı spesifik söz yaradıcılığı üsullarından biri də ön qoşması ilə işlədilən felin əmr formasının həmin qoşma ilə daşlaşaraq isim yaratmasıdır. Bu zaman əldə edilən vahid ya tire ilə, ya da bitişik yazılır, məsələn: *Go between // Come between* «Vasitəçilik et» – *go-between // come-between* «vasitəçi», *Look on* «Müşahidə et» – *look-on* «qısa ziyarət», *Get up* «hazırla, tərtib et» – *getup* «quruluş, ümumi struktur», *take off* «yamsıla», *takeoff* «yamsılama, təqlid», *Look out* «ehtiyatlı ol» *lookout* «ayıqlıq, ehtiyatlılıq» və s.

Belə birləşmələrdə ön qoşmasının dəyişməsi alınan vahidin də mənasını dəyişdirir.

8. Hər iki dildə tərkibində isim və fel iştirak edən sadə cümlənin komponentləri mürəkkəb söz və ya qoşa söz şəklində bitişir və bu, alınan vahidin sonrakı substantivləşməsinə yol açır, məsələn: *get-well-card* «tezliklə sağalmaq arzusu bildirən açıqca», *go-as-you-please* «iştədiyini kimi, məhdudiyətsiz», *forget-me-not* «yaddaş çıxəyi», *go-to-meeting* «ən yaxşı bayramsayağı (paltar)», *how-do-you-do* «hal-əhvalını soruşma»; *Əlim yandı* – *əlimyandı*, *Allah verdi* – *Allahverdi*, *Saç yoldu* – *saçyoldu*, *Xına yaxdı* – *xınayaxdı*, *Gecə qondu* – *gecəqondu* və s.

Q.Ş.Kazimov Azərbaycan dilində söz-cümlələri araşdırmış və onlara belə bir tərifi vermişdir: «Bir sözdən (və ya sözlərin sabit birləşməsindən) ibarət olub, sintaktik cəhətdən üzvlənməyən cümlələrə söz-cümlə deyilir».¹ Cümlə-söz isə cümlə şəklində olub struktur-semantik baxımdan bir leksik vahidə çevrilmiş sözlərdir. Söz cümlə ilə cümlə-söz anlayışları arasında mühüm fərq vardır. Belə ki, *söz-cümlə* cümlə şəklində təşəkkül tapmış bir sözdürsə, *cümlə-söz* bir söz şəklində təşəkkül tapmış cümlədir. Söz-cümlə dilin sintaksisini zənginləşdirdiyi halda, cümlə-söz onun leksik-semantik inkişafına xidmət edir.

Ümumiyyətlə dildə, o cümlədən də ingilis və Azərbaycan dillərində feldən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə ad qruplu sözlər düzəldilməsi daha çox inkişaf etmiş və yayılmışdır. Burada dilçilərin belə bir müşahidəsini də qeyd etmək olar ki, bəzi dillərdə feldən isim yaranan ayrı-ayrı şəkilçilər o qədər aktiv fəaliyyət göstərir ki, müəyyən sahələrin dilində (məsələn, elmi terminologiyada) onları fellə əlaqəsi olmayan isimlərə də qoşmaq olur. Bu zaman yaranan neologizm yalnız formal baxımdan «feldən yaranan isim»

¹ Kazimov Q. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı: Nurlan, 2008, s. 208.

şəklində təzahür edir. Belə derivatlarda müvafiq hərəkətlə əlaqə mənası formalaşsa da, əslində onların müvafiq fellə bağlılığı olmur. Bu barədə danışan T.L.Kandelaki həmin məsələni belə izah edir ki, müasir dövrdə sözlərlə onların derivatları arasında qəbul edilən yeganə ənənəvi əlaqələr tipi pozulur: düzəltmə söz semantik baxımdan bir, struktur baxımdan isə başqa bir elementlə əlaqəndirilə bilər. Bunun nəticəsində söz yaradıcılığı baxımdan öz aralarında heç cür bağlana bilməyən, yəni bir-birinə nisbətə sözdüzəldən və düzəltmə söz münasibətlərində olmayan nitq hissələri bir-biri ilə əlaqəyə girir. Nitq hissələri arasında bu cür yeni söz yaradıcılığı əlaqələrinin yaranmasında düzəltmə sözlə semantik baxımdan əlaqədar olmayan hazır strukturlardan istifadə edilməsi mühüm rol oynayır. Məsələn, rus dilində *химизация, векторизация, дождевание* qəbildən prosessual mənalı adlar bu cür yaranmışdır. Fel mərhələsindən yan keçərək bilavasitə adlardan hərəkət adları yaradılması hadisəsi sübut edir ki, burada sözlərin kökünün dağılması prosesi baş verir və nəticədə isimdən yaradılan yeni leksemlər meydana gəlir.¹

Müasir ingilis dilində də bu hadisəyə rast gəlmək olur. Burada *-ed* suffiksi isim kökünə birləşərək, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir, məsələn: *contented* «razı», *talented* «istedadlı», *thrilled* «həyəcanlı», *delighted* «şad, xoşbəxt», *worried* «narahat» və s.²

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində də ilk baxışda «sözdüzəldən-düzəltmə söz» münasibətlərində ola bilməyən dil vasitələrinin buna bənzər birləşmə yaratması halları özünü göstərir, məsələn: *çay – çaylama, pivə – pivələmə, kabab – kabablama, hamam – hamamlanma*, eləcə də yuxarıda nümunə gətirilmiş rus dili terminlərinin kalkası ilə yaradılan *kimya – kimyalaşdırma, vektor – vektorlaşdırma, yağış – yağışlama* (formal olaraq) və s. Ancaq burada, ingilis dilindən (və rus dilindən) fərqli olaraq, belə söz kökləri əsasında müvafiq isimlərin yaradılması əvvəlcə isimdən fel yaradıcılığı mərhələsini keçir, yəni əvvəlcə həmin isimlərdən müvafiq fellər

¹ Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. М.: Наука, 1977, с.150-151.

² Məmmədova G. İngilis dilində *-ed* suffiksi ilə düzələn sifətlər və onların frazeoloji vahid kimi işlədilməsi haqqında // Filologiya məsələləri, 2009, № 11, s.207

yaradılır və yalnız bundan sonra feldən isim yaradılması həyata keçirilir, yəni: *çay – çaylamaq – çaylama, pivə – pivələmək – pivələmə, kabab – kabablamaq – kabablama* və s. kimi.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilində feldən ad qruplu sözlər düzəldən külli miqdarda şəkilçi vardır. Əslində dil özü bu şəkilçilərdən hər hansı birini götürüb istənilən fel kökünə qoşmaqla isim və sifət yaratmağa imkan verir, yəni istənilən vaxt onlardan hər hansı birini hər hansı fel kökünə birləşdirmək mümkündür. Ancaq bu zaman köklə şəkilçinin bir-biri ilə mənə əlaqəsinə girə bilməsi əsas şərt kimi götürülür. Digər tərəfdən, həyat durmadan inkişaf edir, elmi-texniki kəşflər, yeni texnologiyaların yaradılması dilin də fasiləsiz dəyişməsinə, yeni-yeni neologizmlərin meydana gəlməsinə təsir göstərir. Bu isə dildə ən gözlənilməz söz və terminlərin yaradılmasına səbəb ola bilər. Başqa sözlə, ola bilsin ki, bu günə qədər dilimizdə semantik baxımdan bir-biri ilə uyuşmayan kök və şəkilçi cəmiyyətin inkişafının hansısa bir mərhələsində yeni yaranan anlayışı ifadə etmək, meydana gələn yeni denotatı adlandırmaq üçün birləşmə yarada biləcəkdir. Deməli, dilimizin çoxsaylı formantları gələcəkdə bunun üçün bir ehtiyat mənbəyi olaraq qalır.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** «İngilis və Azərbaycan dillərində feldən söz düzəldən şəkilçilər» adlanır. Burada fellərdən ad qruplu və fellərdən fel qruplu söz düzəldən şəkilçilər ayrıca qruplaşdırılmış, onların semantik-morfoloji xüsusiyyətləri qeyd edilmiş, eləcə də məhsuldarlığına görə təsnifatı verilmişdir.

Ümumiyyətlə, dildə fellərdən söz düzəldən şəkilçiləri funksional baxımdan üç qrupa bölmək olar:

- 1) feldən ad qruplu sözlər düzəldən şəkilçilər,
- 2) feldən fel qruplu sözlər düzəldən şəkilçilər,
- 3) feldən həm ad, həm də fel qruplu sözlər düzəldən şəkilçilər.

İngilis dilində feldən ad qruplu sözlər (isim və sifətdüzəldən) şəkilçilərin sayı nisbətən az olsa da, bu cür sözlərin kəmiyyət göstəricisi kifayət qədər çoxdur. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili hər iki aspektdə ingilis dilini üstələyir.

Müasir ingilis dilində:

a) feldən isim düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır: *-ing, -age, -ess, -ed, -ance, -al, -tion // -sion, -sure // -ture, -ative, -ee, -er // -or, -ment, -ant, -ation, -ability, -ity.*

b) feldən sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır: *-ing, -able, -ed, -ant, -ive, -ity, -ous, -ial, -ative, -ible.*

Göründüyü kimi, burada hər iki cərgədə təkrarlanan şəkilçilərə rast gəlirik.

Müasir Azərbaycan dilində də bu cür ikivalentli sözdüzəldici şəkilçilərə rast gəlmək olar. Burada:

a) fellərdən isim düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır: *-ış//-iş//-uş//-üş*, *-ın//-in//-un//-ün//*, *-ım//-im//-um//-üm*, *-çı//-çi//-çu//-çü*, *-ıcı//-ici//-ucu//ücü*, *-ma//-mə*, *-acaq//-əcək*, *-aq//-ək//-q//-k*, *-qı//-ği// -gı//-ğu//-gi//-gü*, *-qa//-kə//-ğə*, *-ıq//-ik//-uq//-ük//*, *-qı//-ki// -qu//-kü*, *-tı//-ti// -tu//-tü*, *-ın//-in// -un//-ün*, *-qın//-kin// -qun//-kün*, *-ıntı//-inti// -untu//-üntü*, *-ılı// -ili// -ulu// -ülü*, *-qan// -kən// -ğan// -gən*, *-ağan// -əyən*, *-anaq// -ənək*, *-dıq// -dik// -duq// -dük*, *-qac// -ğac// -kəc// -gəc*, *-ınc// -inc// -unc// -ünc*, *-ca// -cə*, *-maca// -məcə*, *-id// -id// -ud// -üd*, *-ar// -ər*, *-an// -ən*, *-mış// -miş// -muş// -müş* və s.

b) fəldən sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır: *-malı// -məli*, *-ıcı// -ici// -ucu// -ücü*, *-ıq// -ik// -uq// -ük*, *-ğın// -gin// -ğun// -gün*, *-qan// -kən// -ğan// -gən*, *-ağan// -əyən*, *-an// -ən*, *-mış// -miş// -muş// -müş*, *-acaq// -əcək*, *-ar// -ər*, *-maz// -məz* və s.

Göründüyü kimi, burada fəldən həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçilər vardır: *-ıcı// -ici// -ucu// -ücü*, *-ıq// -ik// -uq// -ük//*, *-ağan// -əyən*, *-an// -ən*, *-mış// -miş// -muş// -müş*.

Azərbaycan dilçiliyində şəkilçilərin fəallıq dərəcəsi üzərində dayanan ilk alim B.Çobanzadə olmuşdur. O yazırdı: «Şəkilçi nədir?.. Öz dili üzərində düşünən adam bu suala gəlib çatacaqdır ... Şəkilçilər bizim dilimiz üçün ən əhəmiyyətli sözlərdir; bunlar olmazsa, danışmaq qabil olamazdı. Bunların rolunu ağacların, nəbatların canlanmasına xidmət edən faydalı mikrobların roluna bənzətmək qabildir. Şəkilçilər sayəsində dil canlanır, hərəkətə gəlir, sözlər bir-birinə bağlanır, bir kökdən bir neçə sözlər meydana gətirmək olur. Şəkilçiləri növlərinə görə aşağıdakı kimi ayırmaq mümkündür: ... canlı və cansız şəkilçilər.»¹

Sonralar «məhsuldar» və «qeyri-məhsuldar» adlandırılmış həmin canlı və cansız şəkilçilərə belə tərif vermək olar: Müasir dilin morfoloji sistemində özünə yer tutmaqda davam edən, çoxsaylı törəmələrin yaranmasını təmin edən və bu sahədə perspektiv imkanlarını itirməyən formantlara *məhsuldar şəkilçi* deyilir. Əksinə, dilin inkişafı nəticəsində təcridən dil daşıyıcılarının şüurundan çıxan, müasir dilin morfoloji

¹ Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.130-131.

sistemində öz yerini itirən və söz yaradıcılığında heç bir perspektivi olmayan tarixi-arxaik şəkilçilərə *qeyri-məhsuldar şəkilçi* deyilir.

Ancaq müasir dildə elə tarixi şəkilçilərə də rast gəlirik ki, onlar tarixən qədim sözlərin tərkibində hələ də üzvlənə bilir, hələ də söz yaradıcılığı imkanlarını minimum səviyyədə saxlamaqla müəyyən qədər (az sayda) neologizmlərin yaradılmasında iştirak edir. Məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər arasında ortaq mövqe tutan belə formantlara *az məhsuldar şəkilçi* demək mümkündür.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feldən yeni söz düzəldən formantların əsas hissəsini məhsuldar şəkilçilər təşkil edir. İngilis dilində feldən isim və sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilərin sayı Azərbaycan dilindəkinə nisbətən azdır. Ancaq ingilis dilində həm prefikslər, həm də suffikslər bu prosesdə iştirak etdiyi halda, Azərbaycan dilində yalnız söz sonuna, nadir hallarda həm də söz ortasına qoşulan suffikslərdən və infikslərdən istifadə olunur.

Nəhayət, ingilis dilinin müvafiq şəkilçiləri milli mənşəli və alınma olduğu halda, Azərbaycan dilindəki bu şəkilçilər yalnız milli mənşəlidir. Ancaq bu fərq şəkilçilərin istifadə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsində heç bir rol oynamır: ingilis dilinin həm milli mənşəli, həm də alınma prefiksləri və suffiksləri, Azərbaycan dilinin milli mənşəli suffiksləri məhsuldar, az məhsuldar və qeyri-məhsuldar qruplara bölünür.

İngilis dilində milli mənşəli şəkilçilər (məsələn, *miss-, un-, out-, under-, over-* və s.) müxtəlif dövrlərdə başqa dillərdən (əsasən latın, yunan, alman, fransız) alınma şəkilçilərə nisbətən azdır. Alınma prefikslərin siyahısı belədir: *a-, -anti-, circum-, co-, contra-, counter-, de-, deme-, dis-, en-, ex-, epi-, extra-, hyper-, hypo-, in-, inter-, infra-, mal-, mono-, non-, retro-, semi-, sub-, super-, sur-, syn-, ultra-*, və s.¹ *-ist, -ism, -ous//-ious, -ee, -ess* və s. qəbilindən olan suffikslər də bu sıradandır.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində fellərdən yeni söz düzəldən şəkilçilər təkmənalı və çoxmənalı, sinonim ola bilir.

Cerund qədim ingilis dilində feldən düzələn *-ing* və ya *-ung* sonluqlu isimdən törəmişdir. Cerundun inkişafı feldən düzələn ismin felə yaxınlaşmasında öz əksini tapır.

¹ Baloğlanova M. Müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığında prefikslər // Filologiya məsələləri, 2010, № 1 s.272-273.

İstənilən fel əsasına *-ing* sonluğunun artırılması yolu ilə cərənd yaratmaq mümkündür, yalnız şəxssiz formalara malik olmayan fellər (məsələn, *can, must*) istisna təşkil edir.¹

İngilis dilində *un-* prefiksi ilə yaradılan II feli sifət formalarında fellik xassəsi prefiksiz formada olduğundan daha güclüdür, məsələn:

For what or who was she waiting, in the silence ... with the thrushes strutting close on grass, touched with the sparkle of the autumn ...

*...stopping to look at the little furry corpse of a mole with his mooshroom and silver coat untouched by the rain or dew.*²

Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, bu şəkilçi özünün *-ing* variantında inkişaf edərək müasir ingilis dilində feldən isim və sifət düzəldə bilmək funksiyasına da yiyələnmişdir. Düzdür, ispan dilinin tədqiqatçısı göstərir ki, suffiksin leksik funksiyasını heç də həmişə birinci plana çəkmək, onu əsas, dominant hesab etmək lazım deyil. Bu funksiya bəzən suffikslərin digər, daha ümumi mənasını görüb fərqləndirməyə mane olur.³ Ancaq hər halda hər bir affiksin leksik-semantik funksiyasının dəqiqləşdirilməsinin xüsusən dillərarası əlaqələrin qurulması, xarici dilin öyrədilməsi, tərcümə mədəniyyəti və s. baxımdan əhəmiyyətli olduğunu inkar etmək də çətindir. İki dilin söz yaradıcılığı imkanlarının tədqiqi zamanı isə bu daha böyük aktualıq kəsb edir.

Beləliklə, *-ing* şəkilçisinin daha bir funksiyasının feldən isim və sifət düzəltmək olduğunu qəbul edirik. Bu şəkilçi felə qoşulduqda əsasən hələ də fellə əlaqəsini kəsməyən və əksər hallarda predmetləşməyən hərəkəti adlandırmaq üçün isim və belə hərəkəti yerinə yetirən subyekti səciyələndirən sifət təşəkkül tapır. Müqayisə göstərir ki, *-ing* suffiksi mənaca Azərbaycan dilində işlənən *-ma//mə* və *-an//ən* şəkilçilərinə uyğun gəlir: *reading – oxuma, accommodating – qulluq göstərən* və s.

İngilis dilində feldən isim düzəldilməsində çox məhsuldar rol oynayan *-tion//sion* suffiksi çox vaxt mənaca dilimizdəki *-ma//mə* şəkil-

¹ Жданов Д.О. Словообразовательные особенности отглагольных существительных на -(е)ние, -(а)ние в языке перевода романа Джонатана Свифта «Путешествия Гулливера» // Словообразование и стилистика современного русского языка. Казань: Изд. Казанского унив-та, 1991, с.56.

² Наджафова Х. Причастие и отглагольные прилагательные // Filologiya məsələləri, 2009, № 8, s.116

³ Очерки по словообразованию в современном испанском языке. М.: Наука: Изд. АН СССР, 1961, с.101.

çisinə müvafiq gəlir: *documentation*–*sənədləşdirmə*, *explosion*– *partlama* və s.

Sənət, peşə, ixtisas adını, ümumiyyətlə feldə ifadə olunmuş hərəkətin icraçısını göstərmək üçün istifadə olunan *-er//or* şəkilçisi Azərbaycan dilinin müvafiq *-çı//çi//çu//çü*, *-ıçı//ici//ucu//ücü* və *-an//ən* isimdüzəldən şəkilçilərinə uyğun gəlir: *singer* – *oxuyan* (müğənni), *writer* – *yazıçı*, *driver* – *sürücü* və s. Feldən isim və sifət düzəldə bilən *-ed* məhsuldar şəkilçisi bəzən *-ing* və *-er//or* suffiksləri ilə sinonimlik əmələ gətirir və mənasına görə Azərbaycan dilindəki *-miş//miş//muş//müş* şəkilçisinə uyğun gəlir: *accepted*- *geniş yayılmış*, *absorbed* - *sorulmuş* və s.

Bir sıra hallarda *-age* məhsuldar suffiksi fel kökünə artırılmaqla çox vaxt hərəkətin nəticəsini bildirən isim və sifət əmələ gətirir: *to pack* «qablaşdırmaq»–*package* «bağlama», *to pass* «keçmək»–*passage* «keçid» və s.

İngilis dilində *-ry* suffiksi fel kökünə artırılarkən hərəkətin icra olunduğu məkanı və hərəkətin nəticəsini bildirən isim yaradır: *to launder*–*“yumaq” laundry*, «camaşırxana, paltar yuyulan yer», *to drug* «narkotikdən istifadə etmək» – *drugg* «narkoman» və s.

İngilis dilində feldən isim və sifət yaratmaq üçün istifadə olunan *-ant* məhsuldar şəkilçisi qoşulduğu fel kökündən müxtəlif mənalı (hərəkətin adını, nəticəsini, icraçısını bildirən) derivatların yaradılmasına imkan verir: *to accelerate*–*accelerator* «katalizator (*kimya*)», *to participate*– *participant* «iştirakçı» və s.

Müasir dildə ən çox işlədilən şəkilçilərdən biri də *-able//ible//-uble* variantlarında təzahür edən morfoloji əlamətdir. Bu şəkilçi fellərə qoşulmaqla hərəkətə aidiyyətli əlaməti bildirir və mənasına görə daha çox Azərbaycan dilində sifət düzəldən *-lı//li//lu//lü*, bəzən *-an//ən* şəkilçilərinə müvafiq gəlir: *to inhabit* – *inhabitable* «yaşayış üçün yararlı», *to accept* – *acceptable* «qəbul edilən», *to produce* – *producible* «istehsal edilə bilən» və s.

Həmçinin *-ive//tive//-ative//-asive* şəkilçisinin hər bir variantı ayrı-ayrı fellərə əlavə olunmaqla onlardan isim və sifət yaradılmasına xidmət edir: *to act* - *active* «fəal, canlı», *to persuade* – *persuasive* «inandırıcı» və s.

İngilis dilində *-al* suffiksi hərəkətin adını və ya nəticəsini ifadə edən isim və hərəkətlə bağlı əlaməti göstərən sifət yaratmaq üçün işlədilir: *to arrive*– *arrival* «gəlib çatma», *to cause* – *causal* «səbəblə əlaqədar olan» və s.

Nəhayət, *-ful* suffiksi feldən sifət yaradır: *to force* – *forceful* «güclü» *help*–*helpfull* və s.

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də şəkilçilərin inkişaf nəticəsində məhsuldarlığının artması və ya azalması təbii prosesdir.

Məsələn, terminologiyada və sənət-peşə leksikasında ən gözlənilməz halda hansısa bir qeyri-məhsuldar, az işlənən şəkilçinin aktivləşərək məhsuldar şəkilçilər sırasına keçməsi mümkündür.

Y.Qurbanova qeyd edir ki, ingilis dilinin 21 terminoloji lüğəti üzərində aparılmış tədqiqat nəticəsində oradan (az məhsuldar) *-ness* şəkilçisi ilə yaranan 550 termin seçmək mümkün olmuşdur.¹ Bu fakt hansısa bir dildə şəkilçinin çox, yoxsa az məhsuldar olduğunu söyləyərkən daha ehtiyatlı davranmağın zəruri olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində feldən ad qruplu sözlər düzəldən şəkilçilərin daha çox olması, görünür, bu dilin təmsil etdiyi türk dillərinin iltisacı dillər qrupuna aid olması ilə əlaqədardır. Bu dildə feldən ad qruplu sözlər yaradan şəkilçiləri hər şeydən qabaq işlənmə tezliyinə görə iki qrupa bölmək olar: 1) dilin bütün fellərinə qoşulmaqla törəmə yarada bilən şəkilçilər, 2) dilin ayrı-ayrı fellərinə qoşulmaqla törəmə yarada bilən şəkilçilər.

Birinci qrupa daxil olan şəkilçilərdən danışarkən ilk öncə *-ma//mə* yada düşür. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin qədim dövrlərindən başlayaraq, bu şəkilçi isimlərin düzədilməsi prosesində yüksək xətt üzrə inkişaf etmiş, məhsuldarlığını getdikcə artırmışdır. Hazırda sadə və düzəltmə fellərə qoşularaq proses, hal-vəziyyət, qarşılıqlı keyfiyyət mənalı isimlər düzəldir. Mənasından asılı olmayaraq bütün fellərin əsasına və ya kökünə artırılıla bilən *-ma//mə* şəkilçisi son nəticədə feldə ifadə olunmuş hərəkətin adını bildirməyə xidmət edir.

İndiyə qədər Azərbaycan dilinin şəkilçilərinə həsr edilmiş bütün mənbələrdə *-ici//ici//ucu//ücü, -ış//iş//uş//üş, -im//im//um//üm, -ın//in//un//ün, -ıntı//inti//untu//üntü*, (əslində: *-tu//ti//tu//tü*) *-an//ən, -qın//kin//qun//kün//ğın//gin//ğun//gün, -qan//kən//ğan//gən, -ıq//ik//uq//ük, -qu//ki//qu//kü//ği//gi//ğu//gü* məhsuldar formantları haqqında danışılmışdır. Təqdim olunan dissertasiyada həmin şəkilçilər korpusu müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq bir daha nəzərdən keçirilmiş, onların bizim günlərimizdəki fəaliyyət tezliyi əsaslı şəkildə öyrənilmiş, irəli sürülmüş bəzi fikirlər tənqidi təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatda həmçinin leksikoqrafik materiallar əsasında müasir ingilis və Azərbaycan dillərində az məhsuldar şəkilçi kimi tanınan, *-ee, -ress, -*

¹ Qurbanova Y. Müasir ingilis dilində *-ness* şəkilçisinin bəzi terminoloji xüsusiyyətləri və onun tədrisi metodikası // Filologiya məsələləri, № 4, 2009, s.105-107.

ture//sure, -ous//ious, -ment, -ance//ence, -ness, -ist və *-aq//ək//q//k, -ıq//ik//uq//ük, -qa//kə//ğa//gə, -n//c//inc//unc//ünc, -ı//i//u//ü, -anaq//ənək, -acaq//əcək* formantlarının işlədilməsi xüsusiyyətləri də öyrənilmiş, ingilis və Azərbaycan ləksemlərinin etimoloji üzvlənməsi yolu ilə arxaik (qeyri-məhsuldar) şəkilçilər müəyyənləşdirilmiş, fellərdən fel qruplu sözlər düzəldən *-en//on, -le,-et, -ly,-ably, -ing; -ıl//il//ul//ül//n, -ın//in//un//ün//n, -ış//iş//uş//üş, -dır//dir//dur//dür, -ıt//it//ut//üt//t* və fellərdən həm ad qruplu, həm də fel qruplu sözlər yaradılmasında iştirak edən *-age, -er,-ture,-ess* şəkilçilərinin dilinin son inkişaf mərhələsindəki fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

İşin **nəticə** hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları qruplaşdırılmışdır.

Dissertantın mövzu ilə bağlı aşağıdakı məqalələri nəşr olunmuşdur:

1. Feldən düzələn terminlər // Filologiya məsələləri. Bakı, 2004, № 5, s.91-94.
2. Müxtəlif sistemli dillərdə feldən düzələn sözlərə bir nəzər // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2005, s.51-53.
3. İngilis və Azərbaycan antroponimiyalarında fel şəklində şəxs adları // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2007, № 6, s.29-31.
4. İngilis və Azərbaycan dillərində fel şəklində isimlər // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2008, № 1, s.37-39.
5. Место отглагольных терминов с нулевым суффиксом в терминотворчестве разносистемных языков // Труды. Приложение к журналу Вестник Академии Образовательных Наук Грузии. Тбилиси, 2009, № 1 (13),с. 81-84.
6. Söz yaradıcılığında korrelyasiya problemi // Xarici diillərin tədrisinin aktual problemləri. III Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU nəşri, s.177-180.
7. О некоторых разнообразиях отглагольных имен в разносистемных языках // Beynəlxalq konfransın materialları. Bulgaria, Ruse, 2010, s. 46-51.
8. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zaman və əmr formaları əsasında düzələn adlar // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi Mütərcim Nəşriyyatı, Bakı,1/2011, s. 29-39.
9. İngilis və Azərbaycan dillərində fellərdən ad düzəldən az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər // Hümanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, Mütərcim Nəşriyyatı, Bakı, 2/2011, s. 33-43.

WORDS FORMED FROM VERBS

(on the base of materials of the English and Azerbaijani languages)

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the study of words formed from verbs in languages having different systems. It deals with the role of verbs as donators in the process of word formation in languages belonging to different systems, such as English, Azerbaijani and Russian as well. The work studies the possibilities of formation of words from verbs and presents the comparative view of this process in different languages.

The structure of the dissertation is as follows:

- introduction, 2 chapters, conclusion and literature list.

The introduction consists of information about actuality of the subject, goals and tasks of the research, methods, theoretical and practical value, scientific novelty, sources of the research, approbation of the work.

The first chapter is called “The role of verbal words in word formation in English and Azerbaijani languages”. Present situation of verbal words formation process is scanned in general way. Verbal words of nominal group are taken as objects of research and formation of such words is classified and the spheres of their usage are described.

The second chapter is titled “Word-forming suffixes in English and Azerbaijani languages”. The suffixes here are divided into nominal and verbal groups and their semantical-morphological features are stated. In the given work the suffixes are also classified for their productivity.

Conclusion presents the general view and final results of the research. For the author word formation from verbs was not only a historical fact but it is also a process taking place nowadays. The process takes place in different ways due to the definite language systems.

ОТГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВА

(на основе материалов английского и азербайджанского языков)

РЕЗЮМЕ

Данная диссертация посвящена изучению слов, образованных от глаголов в разносистемных языках. В работе отмечается роль глаголов как доноров в процессе образования новых слов в языках с разными системами, таких как английский, азербайджанский, а также русский. Диссертация изучает возможности образования слов от глаголов и представляет сравнительный обзор этого процесса в разносистемных языках.

Диссертация состоит из введения, где даётся общая характеристика данной научной работы, 2-х глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введение диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, отмечаются теоретические и методологические основы, научная новизна, практическое значение, даётся информация о публикациях по теме диссертации.

Первая глава называется «Роль отглагольных слов в словообразовании в английском и азербайджанском языках». Здесь проводится общий анализ современной ситуации в процессе образования отглагольных слов. В данной работе отглагольные слова, относящиеся к номинальной группе и глагольной группе избраны как объекты исследования и даётся классификация подобных слов и описание сфер их использования.

Вторая глава называется «Словообразующие суффиксы в английском и азербайджанском языках». Суффиксы здесь разделены в две группы: номинальные и глагольные. Отмечаются лексико-морфологические свойства этих суффиксов. В данной главе словообразующие суффиксы классифицируются по их продуктивности.

Заключение отражает общую идею и результаты исследования. По мнению автора, образование слов от глаголов не является только историческим фактом. Это процесс имеет важное значение и сегодня относительно отдельных языков.

На правах рукописи

ГАРИБА МАМЕД ГЫЗЫ МАМЕДОВА

ОТГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВА
(на основе материалов Азербайджанского и
английского языков)

Специальность: **10.02.19 – Теория языков**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2011